

Ганна Вадимівна Путова
Центральний державний історичний
архів України, м. Київ, ЦДІАК України
anneczka@ukr.net

Приватні рукописні молитовники католиків Правобережної України XVIII–XIX ст. як свідоцтво епохи

ABSTRACT: Putova Ganna Vadymivna, *Pryvatni rukopysni molytovnyki katolykiv Pravoberezhnoj Ukrainy XVIII–XIX st. jak svidoctvo epohi* (Private Handwritten Prayer Books of the Catholics from the XVIII–XIX-century Right-Bank Ukraine as an Evidence of the Era). “Poznańskie Studia Slawistyczne” 14. Poznań 2018. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, pp. 199–211. ISSN 2084-3011.

The article presents a description and analysis of the peculiarities of the handwritten prayer books of Catholics of the Right-Bank Ukraine of the XVIII–XIX centuries on the example of one of the collections of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev.

KEYWORDS: prayer books; manuscripts; handwritten prayer books; Catholics; Right-Bank Ukraine; archives of Ukraine; Ignacy Hołowiński

Приватний молитовник для віруючої особи є предметом надзвичайно інтимним і важливим з точки зору відображення особистості власника, його світогляду, життєвих переконань, філософських та побутових питань, які його зворушують, тощо.

Християнській культурі вже від найбільш раннього періоду є власне складання молитов та комплектування їх у збірки. З широким розвитком друкарської справи наприкінці XVIII – на початку XIX ст., стандартні молитовники для вірян, складені як правило, духовними особами та надруковані із дозволу та благословення місцевих єпископів, – набули широкого розповсюдження. Але, незважаючи на це, феномен приватного молитовника, створеного християнином власноруч, не зник – він продовжує існувати і нині. Люди до сьогодні схильні дописувати улюблені традиційні, або складені самостійно молитви у молитовники, видані типографським способом. А у період гонінь, яких Церква зазнала

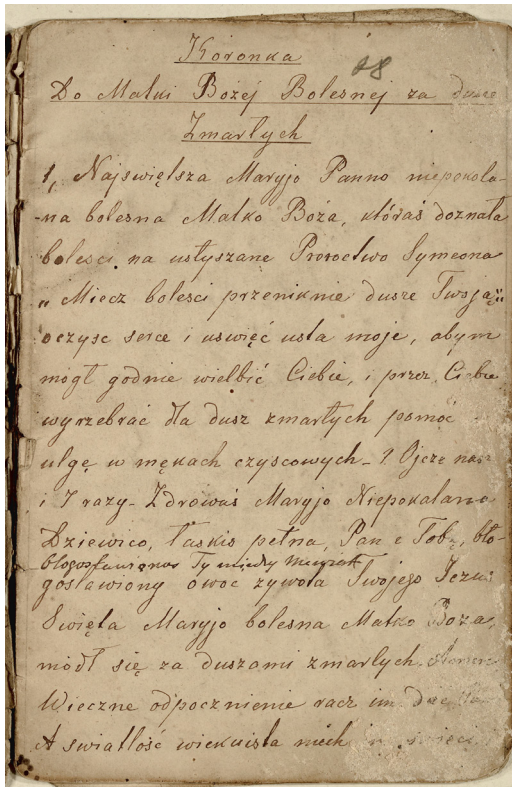
протягом ХХ ст., особливо на території колишнього Радянського Союзу, рукописний молитовник був нормою, оскільки релігійна література не передавалася і нерідко не було можливості завезти її з територій, де була повна, або відносна свобода віровизнання. Але навіть в разі відсутності релігійних переслідувань, християни усіх кінців світу залишали за собою право складати власні молитовні збірки, оскільки це є дією внутрішнього діалогу з Богом, створення унікальної молитовної атмосфери, комфортної саме для цієї особи. Таким чином практика складання приватного рукописного молитовника жива і донині в усьому християнському світі, хоча й набуває більш простих форм, ніж це було п'ятдесят, сто, чи двісті років тому.

Традиція створення приватних молитовників, яка розвинулася серед католиків Правобережної України, Польщі та Литви, є відмінною від інших подібних традицій світу. Серед документальних зібрань України є чимала кількість зразків приватних епістолярій, щоденників, а також збірок молитов. У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ подібні пам'ятки, як правило, знаходяться у фамільних фондах, або колекціях. Але найбільш яскраву добірку представлено у ф. 2227, Колекція документів Волинського музею. Цей фонд було передано до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (нині – Центральний державний історичний архів України, м. Київ, далі – ЦДІАК України) з Центральної наукової бібліотеки УРСР (нині Центральна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського) у 1979 р. (ЦДІАК України 1, 1). В архіві було проведено науково-технічне опрацювання фонду, в результаті якого його документи було розділено на три групи (Путова, 2005, 56–59), одну з яких сформовано з документів, що стосуються функціонування Римо-католицької церкви на Правобережжі. Саме серед цих документів є понад тридцять справ, що містять приватні рукописні молитовники католиків Правобережної України кінця XVIII – XIX сторіччя. Частина з них являє собою повноцінні рукописні книжки, за звичаєм того часу оправлені у тверді палітурки. Декотрі є частиною колись товстих книжок, або тонкими зошитами. Є і розсипи з аркушів із переписаними молитвами.

Серед відмінних рис молитовників польської інтелігенції та дворянства Правобережжя XIX ст. можна назвати такі.

1. Традиційність

Перш за все ця риса відслідковується за основною структурою більшості молитовників. Це – так званий Raczg, тобто молитовне правило, що складається з основних вранішніх та вечірніх молитов (Символ віри, *Отче Наш*, *Радуйся, Маріє, Слава Отцю*), літаній, роздумів Хресної Дороги, роздумів над молитвою Святого Розарію та численних коронок – медитативних молитов на вервиці.

Ілюстрація 1. *Koronka do Matki Bozej Bolesnej za zmarlych* (Коронка до Матері Божої Страждальної за померлих). З молитовника Костянтина Йосиповича Кошиця. Правобережжя. Польська мова. (Друга пол. XIX ст.).

ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 835, арк. 28.

Характерно, що молитовник, ілюстрацію з якого наведено вище, належав чоловікові – являє собою нотатник, у якому молитви перемежуються господарчими записами. Чоловіки оформлювали свої рукописи просто і суворо в той час, як жінки усіяко оздоблювали свої молитовники, вклеювали до них гарні образки, ретельно відкреслювали заголовки та поля тощо.

Дуже популярною для того часу є традиція перекладання псалмів та складання молитов у віршованій формі. Вона збереглася і дотепер – декотрі зі старовинних віршованих молитов користуються популярністю донині. Слід зазначити, що аж до початку ХХ сторіччя зберігся звичай надавати віршованої форми не лише молитвам, але і будь-яким текстам, які носили духовно-дидактичний характер. Зокрема, це стосується епітафій. У ф. 2227 зберігається також цікавий примірник оголошення, яке, ймовірно, знаходилося в одному з католицьких храмів Житомирщини. Цей повчальний плакат можна датувати

Ілюстрація 2. Молитовник. Правобережжя. Польська мова. (Кін. ХІХ ст.).

ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 866, арк. 91–92.

за особливостями паперу першою половиною XIX ст. Він має розмір 42 x 64 см і містить віршовану пересторогу, у якій найважливіші акценти виділено червоними чорнилом:

PAN BÓG na nas patrzy
Przyszedeś tu chwalić Panów Pana,
Zniź twę głowę, padnij na kolana:
Tu nie szemrz, nie śmieję się i nie gadaj,
Za hojne dary BOGU dzięki składaj;
Podnieś myśl swą i wzbudzaj żal za grzechy,
Nędznym bowiem jesteś, bez Boskiej pociechy;
Gdy takowa przestroga cię nie wzruszy,
Uczujesz bicz BOGA, na ciele i duszy!¹ (3, 62).

Окремо слід виділити богословські роздуми, написання яких навіть світськими особами стало традиційним для польських католиків ще з часів Ренесансу і практикувалося також у новий час (ЦДІАК України 3, 87–88).

Для XIX ст. типовим стає використання так званих „молитов під час Святої Меси”. Це пов’язано з тим, що з побутового вжитку відступає латина. Її не розуміють звичайні люди, тому під час Святої меси вони мають зайняти себе побожними роздумами, поки не настане час причастя. Саме для цього слугували подібні тексти, які також часто-густо зустрічаються у приватних молитовних збірках (ЦДІАК України 4, 19).

2. Культ Пресвятої Діви Марії

В описуваний період, як і нині, жінки були особливо схильні до практикування культу Пресвятої Діви Марії. Тому якщо у чоловічих

¹ „Господь Бог на нас дивиться
Ти прийшов сюди Царя царів хвалити,
Мушиш вклонитися, голову схилити,
Тут не метушися, не смійся й не балакай,
За шедрі дари Богу широко дякуй;
Піднеси думки і кайся перед Богом,
Бо без Його потіхи нищий ти і вбогий.
Якщо пересторога ця тебе не зворушить,
Покарає Бог твоє тіло і душу” (Переклад – Г.В.П.).

молитовниках частіше можна зустріти тексти псалмів і побожні роздуми, то жіночі молитовні книжечки нерідко рясніють різноманітними зверненнями до Богородиці. У даному випадку це, зокрема, пов'язане ще й з тим, що XIX сторіччя справедливо вважається у Католицькій церкві сторіччям Пресвятої Діви Марії. Її культ значно укріпився саме у цей час страшних катаклізмів, воєн. Це, серед іншого, сприяло проголошенню Папою Пієм IX у 1854 р. догмату про Непорочне Зачаття Пресвятої Діви Марії. Після цього культ Непорочного

Ілюстрація 3. *Nowenna na cześć Niepokalanego Poczęcia Maryi (Новенна на честь Непорочного Зачаття Марії)*. Вклеїка друкованих аркушів до рукописного молитовника.

Правобережжя. Польська мова. (Друга пол. XIX ст.).

ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 795, арк. 63в.-7.

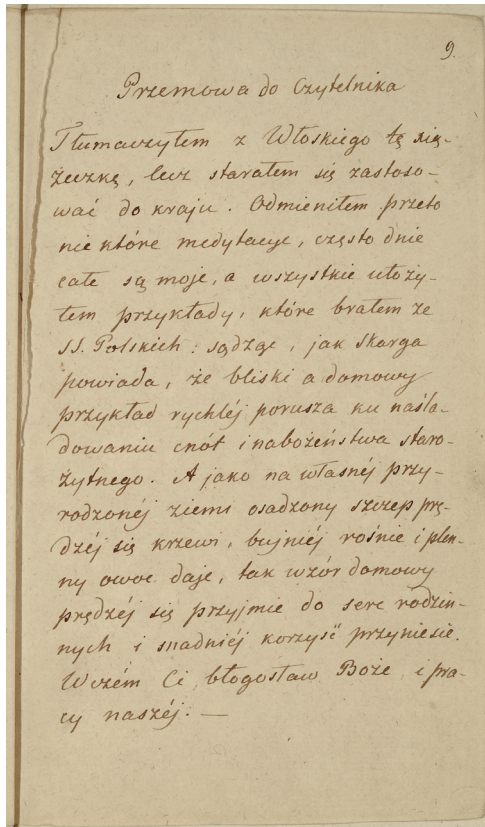
Зачаття розвинувся надзвичайно широко, стали з'являтися новенни (дев'ятиденні молитви) на честь цієї події. Крім того величезної популярності набув медальйон із зображенням Богородиці Непорочного Зачаття. І цей культ, і медальйон є популярними до сьогодні. Зокрема, у новітній історії саме цей медальйон став одним з релігійних символів Революції Гідності.

У цьому сенсі окремих інтерес становить рукопис духовних розважань „Miesiąc Maryi” („Місяць Марії”), який є перекладом з італійської, виконаним о. Ігнатієм Головинським, Житомирським кафедральним каноніком, пізніше – архієпископом, митрополитом Могильовським, тобто, головою усіх римо-католиків Російської імперії.

Отець Ігнатій Головинський був видатним духовним діячем свого часу, професором Університету Святого Володимира в Києві, пізніше – Санкт-Петербурзької духовної академії, апологетом, патрологом, письменником та перекладачем. Цей переклад є однією з найбільш ранніх праць Головинського, яка була створена ним у віці 25 років.

Ілюстрація 4. Єпископ Ігнатій Головинський. Гравюра. 1853 р.

Ілюстрація 5. *Miesiąc Maryi*. (Місяць Марії). Переклад з італійської на польську о. Ігнатія Головинського. Слово перекладача до читача. м. Житомир. Польська мова. 1832 р.

ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 768, арк. 9.

У передмові о. Ігнатій говорить, що ця книжка фактично є самостійною працею, оскільки він уклав цілі глави, додав до тексту приклади з життя польських святих, тобто, адаптував текст для читача, якому він призначався.

Популяризація друкарської справи, спрощення видавничих технологій призвели до масового розповсюдження релігійних зображень. Головною святинею католиків Правобережної України була

Ілюстрація 6. Приватний молитовник. Обкладинка, прикрашена образом із зображенням Бердичівської ікони Божої Матері. Правобережжя. (XIX ст.).

ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 850.

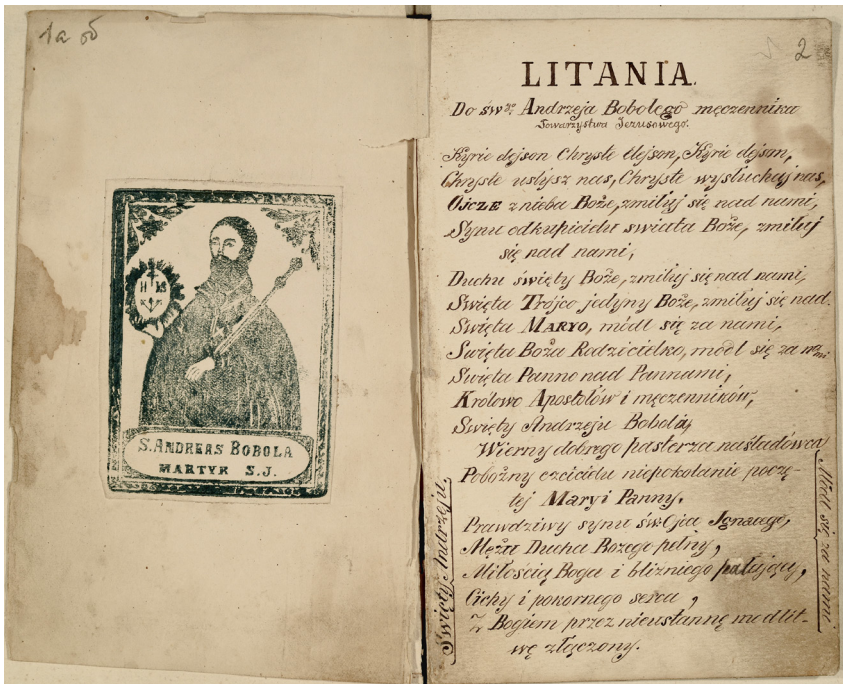
і залишається донині ікона Бердичівської Божої Матері. Тому не дивно, що саме образом із її зображенням прикрашено обкладинку одного з приватних молитовників.

3. Культ місцево шанованих святих

У кожній місцевості є ряд особливо шанованих святих. У молитовниках, складених католиками Правобережжя відобразилося, зокрема, шанування Св. Яна Непомука та Св. Станіслава Костки. На Правобережному Поліссі був у той час дуже популярним Св. Андрій Боболя, який помер мученицькою смертю під час Хмельниччини у 1657 р.

Характерним є те, що Церква проголосила його блаженним у 1853 р., а святим – лише у 1938 р., але тим не менше у молитовнику другої половини ХІХ ст., який містить літанію до Андрія Боболі, його називають святим, настільки важливою була його особистість для поляків Полісся.

Цікавим є також відображення у релігійній традиції католиків Правобережної України культу Святого Миколая. Святий Миколай Мирлікійський дуже популярний серед східних слов'ян. У західних та південних слов'ян його культ набагато менш інтенсивний. Залежність шанування Святого Миколая не від конфесійної належності, а від місцевих звичаїв зайвий раз доводить рідкісний примірник літанії до Святого Миколая, який зберігається у ЦДІАК України (ЦДІАК України 5, 20).

Ілюстрація 7. Літанія до Святого Андрія Боболі. Правобережне Полісся. Польська мова. (Друга пол. ХІХ ст.).

ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 801, арк. 1 зв.–2.

4. Філософія витримки у стражданнях

Специфікою католицького морального богослов'я є, зокрема, виховання здатності знаходити сенс у невдачах життя, стражданнях та жертвувати свій біль за живих і померлих, а також за спасіння власної душі. Характерними є у цьому сенсі різноманітні молитви у стражданнях, молитви хворих, якими рясніють католицькі молитовники. Нині вони, як правило, є більш лаконічними, а у давнину популярними були довгі, серйозні роздуми над сенсом страждання, які, зокрема, склалися особисто, або переписувалися з релігійних видань (ЦДІАК України 6, 5). До духовних вправ, пов'язаних з осмисленням страждання можна віднести також спрагу душі, яку задовольняли за допомогою спеціальних молитов та роздумів. У цьому сенсі гарною ілюстрацією служить молитовник *Msza domowa* (Домашня меса), який є збіркою роздумів та молитов для людини, котра хоче, але не може відвідати Святу месу, будучи далеко від храму, або хворою. Нині практика „домашньої меси” легко компенсується за допомогою радіо-, теле- та електронних трансляцій. Двісті років тому людина мала без сторонньої допомоги вміння зосередитися і звернутися до Бога так само гаряче, як коли б вона була присутня на звершенні Євхаристії (ЦДІАК України 7, 1).

5. „Культ Вітчизни”

Після знищення польської державності наприкінці XVIII ст. туга за зруйнованою вітчизною та прагнення її відновлення серед поляків поступово набули релігійних рис. Це виражалося не лише у численних патріотичних віршах, піснях, витворах мистецтва, але й у релігійній практиці. Під час сплесків національно-визвольної боротьби інтенсивність появи різноманітних молитов за Батьківщину, церковних гімнів патріотичного змісту значно зростала. Апогею вона сягнула у період визвольних змагань поляків 1917–1918 р.р. Але найкращі зразки релігійно-патріотичної творчості у Польщі, так само як в Україні, належать до другої половини XIX ст. Саме тоді народився знаменитий гімн *Boże, coś Polskę*, що ідеологічно перегукується з українським „Боже великий, єдиний”. Обидва твори витримали

випробовування часом, нині мають нове смислове звучання і є надалі популярними. Молитви за Батьківщину ретельно вписувалися до приватних збірок побожними поляками, а нерідко і складалися ними особисто. В епоху романтизму, коли Батьківщина ставала алегоричним образом, до її вуст, як до вуст живої істоти, вкладалися молитовні благання. Прикладом такого тексту є *Молитва Польщі до Бога* (ЦДІАК України 8, 9–10).

6. Багатомовність

Католицькі молитовники описуваного періоду нерідко складено декількома мовами – латиною, польською, французькою та російською. Якщо у XVIII ст., коли латина ще не вийшла із побутового ужитку еліти в якості не лише церковної, але й міжнародної мови – навіть приватні молитовники склалися саме латиною, то чим далі, тим більше вони починають писатися національними мовами. Оскільки більшість католицького населення Правобережної України на межі XVIII–XIX ст. складала поляки – природно, що зрештою польська стала основною для цих територій мовою приватної молитви. Латину, а також французьку продовжували використовувати більш освічені верстви населення. До вжитку частково ввійшла і російська, хоча поляки з усіх народів Російської імперії найгірше піддавалися мовній експансії (ЦДІАК України 9, 1; 10, 2).

Розкривши лише декотрі характерні риси приватних збірок молитов католиків Правобережної України XVIII–XIX ст. ми можемо дійти таких висновків. Приватні молитовники є важливим свідомством життя віруючої людини, що ілюструє не лише її внутрішній світ, її прагнення, таємниці, якими вона здатна ділитися лише з Богом. Молитовник є також дзеркалом епохи, середовища, у якому його власник звершує свій земний шлях. Таким чином цей документальний пласт є незамінним джерелом вивчення для багатьох напрямків історичної науки. Він відображає приватну, церковну, соціальну історію, дає поле для лінгвістичних та археографічних студій.

Джерела

- Путова Г.В. (2005). *Колекція документів Волинського музею. Огляд фонду Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми.* Житомир, с. 56–59.
- ЦДІАК України 1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2227. *Колекція документів волинського музею. Передмова, укл. Г.С. Сергійчук, оп. 1.*
- ЦДІАК України 2. Дисциплінарне оголошення з храму. (Перша пол. XIX ст.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 861.
- ЦДІАК України 3. Богословські та філософські роздуми, складені дворянином Врублевським. (Перша пол. XIX ст.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 794.
- ЦДІАК України 4. *Modlitwa pod czas Mszy Świętej (Молитва під час Святої Меси).* З рукописного молитовника невстановленої жінки. (Бл. 1859 р.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 806.
- ЦДІАК України 5. *Літанія до Святого Миколая.* (Середина XIX ст.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 861.
- ЦДІАК України 6. *Modlitwa w cierpieniach (Молитва у стражданнях).* З приватного молитовника. (Перша пол. XIX ст.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 795.
- ЦДІАК України 7. *Msza domowa (Домашня меса).* Молитовник. (1873 р.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 817.
- ЦДІАК України 8. *Modlitwa Polski do Boga (Молитва Польщі до Бога).* З приватного молитовника. (Після 1830 р.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 795.
- ЦДІАК України 9. *Recueil de differents priers a l'usage d'un chrétien (Колекція різних молитов для використання християнином).* Молитовник, подарований о. Алоїзію Мотковському В. Недзельським 21 червня 1867 р. Ф. 2227, оп. 1, спр. 814.
- ЦДІАК України 10. *Шестопсалміє.* (Друга пол. XIX ст.). Ф. 2227, оп. 1, спр. 827.